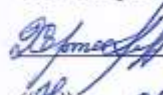

Муниципальное бюджетное общеобразовательное учреждение средняя
общеобразовательная школа имени Кунзук Айланмаа Арбычгаевны села Хемчик
муниципального района «Бай-Тайгинский кожуун Республики Тыва»

«Согласовано»

зам. директора по УВР

 Хертек Ч.А.

«28» 2023г.

«Утверждаю»

директор школы:

 Сайын-Маадыр С.Д.

«28» 2023г.

Рабочая программа по учебному предмету

«Тувинская литература»

9 класс

Составитель: учитель родного
(тувинского) языка и литературы Хертек А.А.

с. Хемчик- 2023г.

9-ку класстын «Төрөөн (тыва) чогаал» эртеминге Федералдыг ажылчын программасы

Бай-Тайга кожууннун Хемчик сумузунун Кунзук А.А. аттыг муниципалдыг бюджеттиг ооредилге чери ортумак ооредилге школазынын «Төрөөн (тыва) чогаал» эртеминге Федералдыг ажылчын программасы («Төрөөн дыл болгаш төрөөн чогаал» эртемнер адыры) (улаштыр – тыва чогаал, тыва чогаал программасы) тыва дылын эки билир уругларга таарыштыр кылдырган, программада тайылбыр бижик, өөрөдилгениң ужур- уткалыг кезээ, тыва чогаал программасын шингээткенинин түңнелдерин киирген.

Тайылбыр бижик кезээнде тыва чогаал эртемин өөрөдириниң ниити сорулгазын, өөрөдилгепланында туружун, өөрөдилгениң ужур-уткалыг кезээ болгаш программаны шингээткенинин түңнелдерин киирген.

Өөрөдилгениң ужур-уткалыг кезээнде ортумак ниити өөрөдилгеде 9-ку класска албан өөрөдирин сүмелзэн чогаалдарның даңзызын тодараткан. Ортумак ниити өөрөдилгеге тыва чогаалды шингээткенинин бот-тускайлаң, метапредметтиг, ол ышкаш өөрөдилге чылында шингээткен турар ужурлуг предметтиг түңнелдерни программада киирген.

Тайылбыр бижик.

Өөрөдилгениң регионалдыг болгаш этнокультурлуг онзагайларын чугулалап, сайзыралдыг ниитилелге амыдырап-чурттаар, Россияның хөй националдыг чоннары- биле акы-дуңмалышкы хамаарылгалыг, патриотчу болгаш эп-найыралчы туруштуг, ол ышкаш кожа-хелбээ чоннарның культуразын билир хамаатыны кижизидер болгаш сайзырадыр сорулга салдырган, эртемни дес- дараалаштыр өөрөдир принциптерже кичээнгейни углаан.

Кижилерге ынак болурунга, тыва чоннуң культуразын суртаалдаарынга, янзы-бүрү чоннарның дылын, ёзу-чаңчылын хүндүлээринге, найыралдыг харылзаа тудуп чурттаарын хевирлээринге, делегейге тайбыңны чарлап делгерөдиринге, өзүп орап салгалды кижизидеринге тыва литератураның салдары улуг. Ол Бүгү-российжи үне кылдыр санаттынып турар.

Өөрөдилгениң аңгы-аңгы чадаларынга, уругларның назы-харынга, сонургалдарында дүүштүр чечен чогаал – уран чүүлдүң хевири дээрзин шингээдирин

Программада кириген. Уран чүүлдүн бүгү хевирлери-биле бир дөмөй чогаалдың өзөөн автор – чечен чогаал (сөзүглел) – номчукчу деп билиишकिनер тургузуп турар.

Тыва чогаал эртеми уругларны чаагай үзел-бодалдарлыг болурун, эстетиктиг көрүжүн хевирлээр, ном-дептерге сонургалдыг, бойдуска, кижиге, дириг амытаннарга ынак, ужур-чурумгакижизидер. Чүвени хөй талалыг шингээдир, делгем билиглиг, аас болгаш бижимел чугаазы сайзыраңгай болурун хевирлээр.

Тыва чогаалды төөгү болгаш ёзу-чаңчылдарга даянып өөредирин программада үндезин кылдыр алган. Тыва чоннуң улусчу кижизидилгезин, ёзу-чаңчылдарын, чаңчылчаан ажил-ижин, делегейге көрүүшкүнүн илереткен чогаалдарны уругларга таныштыарын болгаш сайгарып өөренирин кичээнгейге алган. Амыдыралдың бүгү байдалдарында амыдырап-чурттаарынга уругларны белеткээрин чугулага ап турар.

Тыва чогаал эртеминиң ужур-уткалыг кезээнде аас чогаалының жанрларын, тыва чогаалчыларның кижизидилгеге салдарлыг чогаалдарын, ол ышкаш Россия болгаш делегей чоннарының, Тываның орус дылдыг чогаалчыларының тыва дылче очулдурган чогаалдары кирип турар.

Эрте-бурунгу шүлүк тургузуглуг «хам алгыштары» деп билигни программада бир дугаар кириген. Алгыш-йөрээлдерде, хам алгыштарында национал-төөгүлүг болуушкуннар, үндезин ёзу-чаңчылдар кирген дээрзин уруглар өөренир. Россияда хөй аймак чоннуң төөгү-культурлуг амыдыралын, чараш мөзү-шынарын болгаш чаңчылдарын көргүскен аас чогаалының хевирлерин, чечен чогаалын шингээдири улуг кижизидикчи болгаш өөредиглиг салдарлыг.

9 класска тыва чогаалды төөгү-биле холбап, төөгү-литературлуг принципке даянып өөредир: эрте- бурунгу түрк бижимел тураскаалдар, орхон-енисей бижимелдери, XX вектиң тыва чогаалы, XXI вектиң бирги чартыының чогаалдары.

Тыва чогаал эртемин өөредириниң ужур-уткалыг кезээ.

Улустуң аас чогаалы: үлегер домактар, чечен сөстөр, улустуң ырылары, кожамыктар, тывызыктар, тоолчургу чугаалар, төөгү чугаалар, йөрээлдер, хам алгыштары, тоолдар, маадырлыг тоолдар (эпос);

эрте-бурунгу түрк бижимел

тураскаалдар; тыва чогаал проза,

поэзия, драматургия;

Россия чоннарының чогаалы, делегей чоннарының чогаалдары; литература теориязы (шингээдир уjurлуг ниити билиглер).

Тыва чогаал эртемин өөредир дараазында сорулгаларны чедип алырынче угланган: уругларның номчулгага сонuurгалын бедидер, номчулга болгаш чугаа культуразынга өөредирчоннуң аас чогаалының чараш мөзү-шынарынга хамааржыр үнелерни билир кижилер болуп хевирлеттинеринге чаңчыктырары;

номчаан чүүлүнүң утказын билип, тайылбырлап, сайгарып, шын үнелеп турары, аас болгаш бижимел чугаазын сайзырадыр ажылдарны күүседир; амыдыралды чечен чогаалда көргүскенин сеткил-сагыжы-биле хүлээп, медеpелдии-биле угаап, ханы сайгарып, болуушкуннарга хамаарыштыр бодунуң бодалын бадыткап, өскелерниң туружун билип, чечен чогаалда амыдыралды көргүскен онзагай арга, чонунуң чаңчылчаан ажыл-хожулун, чуртталгазын көргүскен үне дээрзин билиндирери;

бодунуң болгаш өске чоннарның үндезин ёзу-чаңчылдарынга, чечен чогаалынга хүндүткелдиг, кижиге ынак, хамааты болгаш патриотчу бот-медерели бедик кижиниң ниити сайзыраарынга чогаалдың уjur-дузазын суртаалдап, бот-тускайлаң номчуттунарынга сонuurгалдыг болурун кижизидер.

Тыва чогаалды шингээдиринге сүмелеп турар шактар саны -9 класска - 34 шак (неделяда 1 шак).

Тыва чогаал эртеминиң программаны ортумак ниити өөредилгеге шингээткениниң түннелдери.

Ортумак ниити өөредилге деңгелинге өөреникчилерниң тыва чогаал эртеминиң программаны шингээткен соонда, дараазында бот-тускайлаң түннелдер хевирлеттинер:

1) хамааты кижизидилге:

хамааты кижиниң хүлээлгелерин күүседиринге болгаш эргелерин боттандыраарынга белени, хоойлу ёзугаар хостуг алдынарынга болгаш өске хамаатыларның эрге-ажыынга хүндүткелдиг болуру, өг-бүле херээниң, өөредилге организациязының, тус чер каттыжылгазының, төрөөн чериниң, чуртунуң ажыл-херээнге идепкейлиг

болуру, амыдыралда болуушкуннарны чечен чогаалда чырыттынганы-биле деңнээри;

херекчок кыдыкы көрүштерге (экстремизм), кижинин эрге-ажыынга, дең эргелиинге хамаарыштыр кызагдаарынга сундулуг чоруктан ойталаар, аңгы-аңгы социал институттарның кижинин чуртталгазынга салдарын билип турар, хамаатының эрге-ажыы, хостуг чоруу болгаш хүлээлгелеринин дугайында билир, хөй янзы аймак-чоннуг (поликультурлуг) болгаш чүдүлгө-сүзүглели аңгы ниитилелге бодунуң кол эргелерин, хостуг чоруун база янзы-бүрү чоннар аразынга бодун алдынарының чижээн, дүрүмүн төрөөн тыва чогаалдың чижектеринге даянып сайгарары; чогаалдарда чижектерге даянып алгаш, школаның бот-билчи ишчинниг, бот-детки ишчинниг чаагай үзел-бодалдыг ажылдарның янзы-бүрү хевирлеринге идепкейлиг киржип, бот-башкарнып ажылдаарынга белени;

2) патриотчу кижизидилге:

чүдүлгө-сүзүглели аңгы-аңгы, хөй янзы аймак чоннуг россияжи ниитилелдин кижигүнү мен деп медереп билип турар, тыва дылы болгаш чогаал, төөгү, бодунуң төрөөн чери ыдыктыг деп билир, Россия Федерациязының төөгүзүңгө, культуразынга сонугалдыг, орус болгаш делегей литературазын тыва чогаалдар-биле чоокшулаштыр өөренирин медереп билири;

бодунуң улуг чурту – Россияның эртем сайзыралында, уран чүүлүндө, спортта, технологияларында база чоннуң дайынчы болгаш күш-ажылчы чеди ишчиннерин үнелиг чүүлдер кылдыр санап чорууру;

Россияның ыдыктыг чүүлдеринге – символдарга, күрүңе байырлалдарынга, төөгү болгаш бойдус өнчүзүңгө база төрөөн черинде чурттап чоруур янзы-бүрү аймак чоннуң ёзу-чаңчылдарынга хүндүткелдиг болуру, тыва чогаалда оларның илереп келгенин эскерип билири.

3) сагыш-сеткил, мөзү-шынар кижизидилгези:

утка-шынары үнелиг чүүлдерге, оларга хамаарышкан дүрүмнерге даянып база амыдыралдың байдалдарынга дүүштүр чогаал маадырларының аажы-чаңыга болгаш ажил-херээнге үнелелди бээри, кижизидилге ажылының уг-шиин чөп

илередиб билири;

мөзү-шынар болгаш эрге-хоойлу дүрүмнеринге дүүштүр бодунун

хөделиишкиннеринин уржук- салдарларын медресеп билири, бодунун болгаш өске улустун аажы-чаңыга, ажил-херээнге үнелел бээри;

ниитилелге удур хөделиишкиннерни хүлээвези, бот-хуунун болгаш ниитилелге кижинин хостуг чоруун база харысалгалыг болурун билири;

4) эстетиктиг кижизидилге:

уран чүүлдүн хевирлерин, бодунун болгаш өске чоннарнын ёзу-чаңчылдарын, чогаадылгазын шингээдири, уран чүүлдүн хевирлеринин, ооң иштинде өөренип турары чечен чогаалдың кижиге сеткил-сагыш хайныышкынныг салдарлыын билири;

чечен чогаалды болгаш аңгы-аңгы культуралар аразында холбааны, бот- билчииникин аргазы деп медресеп билири;

аңгы-аңгы аймак-сөөк чоннун ёзу-чаңчылдарын, улусчу чогаадылгазын, төрөөн чуртунун болгаш делегей уран чүүлүнүн үнелин билири;

уран чүүлдүн янзы-бүрү хевирлеринге бодунун хамаарылгалыын бот-тускайлаң илередиб билири;

5) мага-бот болгаш сеткил-сагыш талазы-биле кадык, амыр-тайбың болурун хевирлээри, күш-дамыр кижизидилгези:

бодунун амыдыралчы база номчукчу дуржулгазынга даянып, кадыкшылынга хумагалыг, кандыг- даа байдалда сеткил-сагыш талазы-биле шыдамык, бодун холга тудуп, мага-бот болгаш угаан кадык-чаагай чурттаарын медресеп билири, кадык амыдыраарының үнелин ут-шин билири, харысалгалыг чоруурун (шын чечменири, арыг-силиг болурунун дүрүмнерин сагыыры, өөредилгениң болгаш дыштанырының чурумун) дең тудуп билири;

багай аажы-чаңның (эзиртир суксун ижери, таакпылаары болгаш наркотик ажыглаары) болгаш оон-даа өске хоралыг чүүлдерниң кижинин угаан-медреселинге багай уржуктарын, оон аңгыдаянзы-бүрү медээлерниң хоралыын, ооң иштинде интернетке хандыкшыырының хоразын билири, айыыл чок чоруктун дүрүмнерин сагыырын медресеп билири;

ниитилелге медээ-харылзаа болгаш бойдус айыыл-халавының үзелинде тургустунуп

келир болуушкуннар дугайын билири, айыыл-халап үезинде бодун холга тудуп, камгаланып шыдаар арга-дуржулгалыы, бодун болгаш өскелерни буруудатпайн, канчаар хөделириниң сорулгаларын тургузуп билири;

чечен чогаалда чижектерни сактып, херек кырында тургустуна берип болгу дег нарын болуушкуннардан канчаар амыр-тайбың үнүп болурун, ол ышкаш сагыш-сеткил байдалын холга тудуп, өскелерниң сагыш-сеткилин билип, кым-даа частырыг кылып болурун амыдыралдан болгаш литературлуг маадырларның үлегеринден эскерип, медереп билири;

б) күш-ажыл кижизидилгези:

өг-бүлезинге, школазынга база хоорай, республика деңнелинге технологтуг болгаш социал угланыышкынның сорулгаларны шиитпирлежиринге идепкейлиг болуру, боттандыраарынга саналын киирип, ажылды планнап, күүседиринге харыысалгалыы; чогаалдардан билип алганы янзы-бүрү мергежилдерге сонуургалы, ажылдаар мергежилин шын шилип билири;

амыдырап-чурттаарынга өөредилгениң ужур-дузазын, ооң ажыктыын медерелдии-биле билип турары;

шиңгээдир мергежилинге өөренип, дүрген чаңчыгары;

тыва улустуң аас чогаалын болгаш чогаалдарын өөренип тура, күш-ажылга хүндүткелдиг болуру, ооң түңнелдери кандыг болурунга сонуургалдыы, бодунуң күзелдеринге дүүштүр келир үеде мергежилин баш бурунгаар шилип, амыдыралчы планнар тургузуп чурттаары чугула дээрзинбилип турары;

7) экологтуг кижизидилге:

экология айтырыгларын шиитпирлээринге бодунуң билиин үнелеп, кандыг салдарлыын билири, билиин түңнеп болгаш үнелеп билири;

бойдус камгалаар ёзу-чаңчылдарга хамаарышкан билииниң деңнелин бедидери, тодаргайлаары, чидиг айтырыгларны илередип, оларны шиитпирлээриниң оруктарын билири;

бойдус камгалалын чырыткан чечен чогаалды өөренип тура, долгандыр хүрээлелге хоралыгуржуктарны билири, бойдус камгалалынга хамаарышкан дүрүмнерни сагыырын медереп билири; технологтуг сайзырал бедик ниитилелге бойдушту шинчилээр, шиңгээдир, камгалаарайтырыгларны

шиитпирлежиринге идепкейлиг болуру;

8) эртем үндезинниг угаап шингээдишкинни билири:

өөрөнгөн болгаш боду номчаан чогаалдарынга даянып, ниитилелдин амгы сайзыралында кижиниң, бойдустун ниитилел хүрээлели-биле сырый харылзаалыын тодарадып билири;

төрөөн дылды, номчулганы болгаш ёзу-чаңчылдарны шингээдири долгандыр делегейни шингээдириниң кол аргазы дээрзин билири;

чогаал эртеминиң онзагайын чугулалап, шинчилел ажылын күүседир аргаларны өөренип алыры, хайгааралга, дуржулгага даянып, шинчилел ажылын бот-тускайлаң болгаш коллективтиг эки түңнелдиг күүседирин билири;

9) ниитилелде, бойдуста өскерлип турар болуушкуннарга уругларның алдынып билири:

хөй-ниити черинге, ниитилелге, бөлүктөргө, каттыжылгаларга, өг-бүлөгө шын алдынары, чечен чогаал болгаш маадырларның чижээнге даянып, дүрүмнерни сагыыры, хүлээлгени күүседири, хөй янзы ёзу-чаңчылдарлыг чоннар-биле демниг амыдыраарын билири;

кандыг-даа байдалдарда кижилер-биле бодунуң билиин болгаш дуржулгазын үлежип, кады демнежип, шиитпир үндүржүп ажылдаарын билири, бодунуң ыяк билир чүүлүн херек кырында боттандырып шыдаары, өскелерден өөренип, билиин бедидеринге база өскелерниң арга- дуржулгазын кады ажылдажылгага киириштирерин билири;

чогаалда овур-хевирлерни илередир, оларның аразында харылзаалыын сайгарар литературлугаргаларны билири, бодунуң билбес турганы билиглерин, ыяк билирин болгаш четпезин медресеп, бурунгаар сайзыраар планын тодарадып билири, болуушкуннарның дугайында даап боданыры; кол билиг, терминнер болгаш концепцияда билиишкиннерге дүүштүр бот-тускайлаң ажылдап билири;

ниитилел, бойдус, болгаш чурттуң экономиказының дугайында айтырыгларның сырый харылзаалыын сайгарып билири;

долгандыр хүрээлелге хамаарышкан чөрүлдээлиг айтырыгларны шиитпирлээринге бодунуң туружун, кылдыныгларын, сорулгаларын база когаралдардан чайлаарын шын угаап билири; амыдыралчы болгаш номчукчу арга-дуржулгазынга даянып,

сагыш-сеткилдің дүвүрээзиннигбайдалын эскерип, таарымчалыг азы таарымча чок байдалдар туруп болурун баш удур билиптурары.

Ортумак ниити өөредилгеде тыва чогаалды шингээткен түңнелинде өөредилгениң угаапшингээдир, харылзажылга чорудар, башкарылгалыг бүгү талалыг кылдыныгларын чорудуп база демнежип ажылдаарын билири өөреникчилерге хевирлеттинер.

Өөредилгени угаап шингээдириниң бүгү талалыг кылдыныгларының кезээнде кирип турар дараазында логиктиг хөделиишкиннер өөреникчилерге хевирлеттинер: объектилерниң (уран-чечен болгаш өөредилге сөзүглелдери, чогаал маадырлары болгаш оон-даа өске чүүлдер) болгаш болуушкуннарның (чечен чогаалда угланыышкыннар, төөгү-литературлуг хөгжүлдө чадалар) боттуг демдектерин илередип болгаш сайгарып билири; литературлуг сайгарылганы чорудуп билири, билигни түңнээр, деңнээр, сайгарылга кылыр үндезиннерин болгаш негелделерин тодарадып билири; сорулгага дүүштүр сайгарып турары чогаал сөзүглелинде барымдааларның болгаш хайгааралдарның үндезинин, чөрүшкээн деңнээри, түңнелдер тодарадыр негелделерин илередип билири; салдырган сорулганы күүседиринге медээлер болгаш барымдааларның эвээш бооп турарын илередири; литературлуг угланыышкыннар, оларның хөгжүлдөзи, чогаалда болуушкуннарның чылдагаан болгаш түңнелин илередири, дедукциялыг болгаш индукциялыг угаалгаларга база оларның аразында харылзаалыын даап бодаан угаалгага даянып, түңнел үндүрери; янзы-бүрү сөзүглелдер-биле ажылдаарының өөредиглиг сорулгаларын бот-тускайлаң шилип (айтырыгны шиитпирлээриниң каш янзы аргаларын деңнээри, бодунуң шиитпирлеп үндүргеникаш янзы негелделериниң иштинден тааржырын шилип алыры) билири.

Өөредилгениң угаап шингээдириниң бүгү талалыг кылдыныгларының кезээнде кирип турар шинчилел ажылы-чорудулгазын күүседип билири өөреникчилерге дараазында ниити билиглерни хевирлээр:

сайгарар айтырыгларны литературлуг билиглер шинчилээринин үндезини кылдыр ажыглаары; шинчилел ажылының эки түңнелдиг болурун, херек кырында бар барымдааларның болгашшинчилээр ажылдарның харылзаалыын бот-тускайлаң тодарадып билири;

алыс шынга дүгжүп турар бодунуң болгаш өскелерниң бодалын, туружун, санал-оналынбарымдаалыг, эртем даап бодаашкынныг тургузуп билири;

чогаалда болуушкуннарның, чөрүлдээлерниң аразында чылдагаан-түңнел харылзаалыын болгашхамаарылгалыын тургузуп алганы план ёзугаар шинчилээри; шинчилелден (эксперимент) үнген медээниң херек кырында ажыглаттынып болурун болгашүндезинниг шынныын үнелеп билири;

кылдынган хайгааралдардан, шинчилел ажылды кылыр дуржулгалыындан түңнелди болгаш ниититүңнээшкинни бот-тускайлаң илередип билир; алган түңнелдерни бадыткалдарлыг үнелээр аргаларны ажыглап билири;

чогаалдан үзүндүлөрдө, болуушкуннарда чоокшулакшак азы дөмей болуушкуннарны, оларның уржуктарын баш бурунгаар даап чугаалаар, ол ышкаш тургустунуп келген байдалдарда санал- оналын таныштырар, болуушкунну тайылбырлаар.

Өөрөдигениң угаап шингээдириниң бүгү талалыг кылдыныглар кезээнде кирип турар медээ-биле ажылдаары өөреникчилерге дараазында ниити билиглерни хевирлээр:

бот-тускайлаң дилеп, шүүштүрүп, чаңгыс аайлап, сайгарып болгаш бар медээни өөрөдигегеажыглаары-биле шилип билири, ук медээлерни таныштырып, өскертип билири;

өөрөдигениң сорулгазынга дүүштүр шинчилел ажылдарын азы өске-даа медээни таныштырарда, иллюстрациялар, схемалар, диаграммалар, оон-даа өске графиктиг чуруктарны таныштырартаарымчалыг арганы бот-тускайлаң шилип, шинчилээр уjurлуг ажылдарга шын ажыглап билири; чечен чогаал база өске-даа медээ дугайын таныштырар аргаларның үлегерлерин шилиир болгашянзы-бүрү медээлерни сайгарып, тайылбырлап билири;

янзы-бүрү медээлерденалдынган үндезиннерде дөмей барымдааларны (ол-

ла бодалды, тайылбырны бадыткап азы буруу шаап турары) тывар;
чогаал сайгарарынга башкының саналдааны азы бодунуң тургусканы негелделерни
күүседиринге янзы-бүрү медээлерге даяныры идегелдиг дээрзин үнелээри;
янзы-бүрү медээлер-биле билдилиг ажылдап шыдаар арга-шинээ (номнар,
өөредилге номнары, справочниктер, энциклопедиялар, каталогтар, словарьлар, CD-
Rom, Интернет).

Өөредилгениң харылзаа чорудар бүгү талалыг кылдыныгларының кезээнде
кирип турар харылзажып ажылдап билири уругларга хевирлеттинер:

бодунуң бодалын, туружун өске кижилерге билдингир илередип шыдаар, сеткил-
сагыш хайныышкынынныг чугаа үезинде туружун таарыштыр илередип,
сорулгазынга дүүштүр аас болгаш бижимел ажылдарны күүседире;
аас чугаага харылзажыр аргаларны болгаш социал им-демдектерниң утказын билир,
чөрүлдээлиг байдалдарның үндезинин чечен чогаалдар-биле деңнеп, тодарадып
шыдаар, маргылдаалыг байдалдарны чавырап дугуржулгалыгы;
өскелерниң сагыш-сеткилин билири, чугаалажып турар кижизинге хүндүлелдиг,
чөпшээрешпейн турарын таарымчалыг саналдаары, кичээлдің азы

маргылдаалыг чугааның темазын шиитпирлээринге
айтырыгларны эп-чөптүг салып билири, өскелерни деткири; бодалдарын
өскелерниң бодалдары-биле деңнээр, карышкактыг болгаш дөмей туруштарны
тывары; литературлуг сайгарылга кылыр дуржулгазынга, шинчилел, төлевилел
кылып билиринге даянып, күүсеткен ажылын хөйүнүң мурнунга таныштырары;
таныштырылганың сорулгаларынга база дыңнакчыларга дүүштүр, илеткээриниң
хемчээлин, аргазын бот-тускайлаң шилип билир, чуруктарлыг бижимел
сөзүглелдерни деңнеп, чедимчелиг таныштырып билири.

Өөредилгениң башкарылгалыг бүгү талалыг кылдыныгларының кезээнде
кирип турар бодунуң ажыл-чорудулгазын таарыштырып ажылдап билири
өөреникчилерниң таарыштыр ажылдап билирин хевирлээр:
чечен чогаалдарда теманы, болуушкуннарны сайгарып, өөредилге болгаш
амыдыралчы байдалдарда канчаар шиитпирлээрин илередири;
бот-тускайлаң, бичии азы ниити бөлүккө шиитпир хүлээп ап тура, янзы-бүрү
көрүштерниң (туруштарның) ужур-утказын, уг-шиин тодарадып билири;

сорулгага дүүштүр онаалганы азы ооң кезек чамдыын күүседиринге таарыштыр тургусканы ажилдың чурум ёзугаар планын бот-тускайлаң тургузуп билири, бодунда бар билиинге болгаш арга-шинээнге дүүштүр онаалганы күүседирин тайылбырлап көргүзери;

чогаалды, сөзүглелди сайгарар ажилдың, ол ышкаш амыдарап-чурттаарының, планын тургузары, сайгарылга кылыр арга-дуржулгазынга даянып, саналдап турар планны эдип-чазап билири;

шилип алган шиитпири болгаш хүлээп алганы ажылы дээш харыысалганы алыры.

Өөредилгениң башкарылгалыг бүгү талалыг кылдыныгларының кезээнде кирип турар бот- хыналданы чорудары, сорук кириишкини, бодун болгаш өскелерни шын билип турары өөреникчилерниң таарыштырып ажилдаар арга-шинээн хевирлээр:

чогаал эртемин шингээдиринге бот-идепкейлиг болуру, ажылынга хамаарыштыр бот-хыналдакылыры база бот-үнелел бээр аргаларны ажыглап билири;

өөредилгениң байдалын шын үнелээри болгаш ону өскерттип болурунун планын сүмелээри; өөредилгениң сорулгазын боттандырада, бар үлегер-чижектерни, бергедээшкиннер тургузупболгу дег байдалдарны чугулага алыры, сүмелерни барымдаага ап, таарыштырып ажилдаарынчугулалаары;

ажылдың чедиишкинниг, чедимче чок түннелдиг бооп болурунун чылдагааннарын тайылбырлаар, алган арга-дуржулгазынга үнелелди бээри, тургустунган байдалдарда шын, таарымчалыг үнелелдисалып билири;

чаа байдалдарның, өскерлип турар болуушкуннарның, ол ышкаш илереттинген чазыгларның, тургустунуп турган бергедээшкиннерни үндезинге ап, эдилге-чазалга кылыры, түннелдерниң сорулга болгаш негелделерге дүгжүп турарын шын үнелээри;

бодунун сагыш-сеткил байдалын болгаш өскелерниң иштики байдалын тус-тус деңнеп, ылгалын тодарадып болгаш башкарып билири;

сагыш-сеткил байдалын тодарадып, ооң чылдагаанын сайгарып билири;

чечен чогаалда чижектерни сайгарып тура, бодун өске кижиниң орнунга салып билири, өскекижиниң кылып турар хөделиишкиннериниң чылдагаанын болгаш

бодалын билип турары; бодунуң сеткил-сагыш илерээшкинин таарыштырып билири;

чогаал маадырларының аразында харылзааларны сайгарып тура, өске кижиге, ооң бодалынга, санал-оналынга медреселдиг хамаарылгазы;

боду, ол ышкаш өске кижиге база чазып болур дээрзин медресеп билири; бодун болгаш өскелерни буруу шаап, кочулааашкын чок хүлээп билири; бодунга болгаш өскелерге ажык сеткилдиг болурун медресеп билири; долгандыр бүгү байдалды хыналдага ап шыдавас дээрзин медресеп билири.

Кады ажылдаарының дараазында мергежилдери өөреникчилерге хевирлеттинер:

тыва чогаал кичээлдеринге тодаргай чидиг айтырыгны шиитпирлээринге команда-биле (ийилеп, бөлүктөп, ниити) болгаш хуузунда ажылдаарын билир, ажыктыг талаларын шилип турар, салдырган сорулганы күүседирде, хөй-биле ажылдаарының чугулазын үндезинниг бадыткап билири;

өөредилгениң демнежиپ ажылдаар сорулгазын, ону чедип алыры-биле ниити ажылдаарын чорудуп билири: хуузунда даалгаларны хуваар, аразында дугуржуп аар, кады ажылдаарының аргаларын, чорудуун болгаш түңнелин сайгарары; элээн каш кижилерниң бодалдарын түңнээринге, башкарарынга, даалгалар күүседиринге, өскелерни дыңнап билиринге белени;

сонуургал болгаш кады ажылдаары эштери-биле харылзаалыын барымдаалап, тыва чогаал кичээлдеринге демнежип ажылдаарын планнап билири, демнежилге үезинде бодунуң амы-хууда киржилгезин тодарадыры, бөлүктөп ниити ажылдаарынга команда кежигүннериниң аразында ажылдарны хуваары;

ниити ажылда бодунуң кезээн күүседир, ооң эки шынарлыг болурун чедип алыры, ол ышкаш команданың өске кежигүннери-биле ажылын таарыштырып билири; кады ажылдажылга үезинде ниити бөлүккө бодунуң ажылының шынарын негелде ёзугаар үнелеп билири;

даанган ажылдарын боттандырар сорулгазынга дүүштүр командада кижиге бүрүзүнүн эки түңнел чедип алыр дээш киирген үлүүн деңнээри, харыысалгалыын болгаш бөлүккө күүсеткен ажылды түңнээринге белени.

Төрээн (тыва) чогаалды өөрөнгенин предметтиг түннелдери.

9-ку классты доозуп тура, өөреникчилер дараазында билиглерни шингээдип алыр: тыва литератураның төрүттүнгөн, сайзыраан чадаларын билири, төрээн чогаал дээрге национал болгаш делегей культуразының болуушкуну, чараш мөзү-шынарны болгаш ёзу-чаңчылдарны салгалдарга дамчыдар арга дээрзин билир; чогаал дүрүмнери ёзугаар чечен сөзүглелдерн долу сайгарып, утказын үнелеп, чылдагаан болгаш түннел харылзааларны тодарадып билир. Чогаалдың кол бодалын илередип, сөзүглелди кезектерге чарып, оларга аттар берип, сайгарылганың бөдүүн планын тургузуп, дылдың чурумалдыг аргаларын тодарадып, бадыткалдыг чижектерге даянып, маадырларның омур-хевиринге шын үнелелди берип билир; чогаал сайгарылгазынга улустуң аас чогаалы, ёзу-чаңчылдар, төөгүлүг барымдаалар болгаш тема, идея, портрет, пейзаж, өске-даа чогаал дүрүмнерин холбаштырып билир; чогаалдарны эртем ёзузу-биле шинчилээри, оларның уран чүүлдүн янзы-бүрү хевирлери-биле холбаалыын илередип билир; руниктиг бижимелдин дугайын, очулдуруп эгелээн төөгүнү өөренири, ук бижимелдерде тема, идея, үе, девискээрни тодарадып өөрениринге сонuurгалдыг болур; орхон-енисей тураскаалдар дугайын билири, тыва болгаш өске чоннарның уран чүүлүнде оларның туружун илередип билир; чагыг аяны, эпистоляр жанры, шүлүглел, лиро-эпиктиг чогаалдар, «онегин строфазы» деп билиишкиннер-биле таныжылга; ниитилел, амы-хуу болгаш өг-бүлө айтырыгларын көдүргөн чогаалдар, «ыдыктар», «ат-алдар» болгаш «чоннуң салым-чолу» деп билиишкиннерни билири, оларның чечен чогаалда илереп турарының онзагайын тодарадыр; шажын-чүдүлгө, тыва ламалар болгаш хуурактарның омурун чураан чогаалдарны билир; чечен сөзүглел, чуруктар, кино болгаш амыдыралчы байдалдарга дүүштүр чогаадыкчы ажылды күүседип, аннотация бижип билир; библиотека, словарьлар, тайылбырлыг литература болгаш интернет медээлерин өөредилгеге ажыглап, шилип билир.

9-кү класска ооренир материалдын тургузуу

Тыва литератураның сайзырап келген оруктары

Мөңгө даштың сырыны.

Эрте-бурунгу тураскаалдар «Күлтегин».

«Означенное суурдан тывылган тураскаал» (очул. А.А Даржай, Ю.Ш. Күнзегеш).

Тыва шүлүкчүлерниң чогаалдары.

Ю.Ш. Күнзегеш. Шүлүк «Көк-Эл», «Багырның хылыжы».

А.А. Даржай. Шүлүк «Бурунгунуң изи-биле». И.Б. Иргит. Шүлүк «Көжээ дажы». Танды, Саян ийи сынның аразынга.

Тыва чогаалчыларның прозазы.

С.К. Тока. Очерк «Каргыга чорааным».

Н.Ш. Куулар. Тоожу «Аңнаашкын соонда болчаг» (шилиттинген эгелер).

Тыва шүлүкчүлерниң чогаалдары.

С.А. Сарыг-оол. Шүлүглел «Саны-Мөге»

(шилиттинген эгелер). М.Ы. Идам-Сюрюн. Шүлүк «Союспан».

С.Б. Пюрбю. Шүлүглел «Чечек» (шилиттинген эгелер). Шүлүк «Кара-Суг», «Хайыракан». З.А. Намзырай. Шүлүк «Аяк хээлиг Тыва чуртум».

Тыва драматургия.

В.Ш. Көк-оол. Трагедия «Хайыраан бот».

Россия чоннарының чогаалдары. Орус болгаш делегей литературазы.

В. Шекспир. Трагедия «Ромео биле Джульетта» (шилиттинген көргүзүглер) (очул. С.Б. Пюрбю).

Дайын дээрге дарызыг чыт.

Тыва шүлүкчүлерниң чогаалдары.

С.Б. Пюрбю. Шүлүк «Тулчуушкунче», баллада «Кызыл кош».

Тыва чогаалчыларның прозазы

С.А. Сарыг-оол. Тоожу «Белек» (шилиттинген эгелер).

О.К. Саган-оол. Очерк «Арат чоннуң мурнундан» (шилиттинген эгелер).

Тос-ла чүзүн малымайны

Тыва шүлүкчүлерниң чогаалдары.

В.Л. Эренчин. Шүлүк «Дөнен-Шилгим», «Кадарчы уруг». В.С. Серен-оол. Шүлүк «Өгже чалалга».

Тыва чогаалчыларның прозазы.

Е.Т. Танова. Тоожу «Кара-Бай» (шилиттинген эгелер).

Аспас дизе, хая көрүн.

Тыва чогаалчыларның прозазы.

А.А. Даржай. Тоожу «Оңгар» (шилиттинген эгелер), чечен чугаа «Он рубль». Ф.Ш. Сеглеңмей. Тоожу «Тын дээш демисел» (шилиттинген эгелер).

Тыва шүлүкчүлөргө чогаалдары.

М.К. Өлчей-оол. Шүлүк «Үш чүве кара», «Үш чүве дошкун», «Үш чүве дудуу». Э.Б. Мижит. Шүлүглел «Сүбедей».

А.А. Даржай. Шүлүк «Тыва дылым».

Россия чоннарының чогаалдары. Орус болгаш делегей литературазы.

В.Г. Распутин. Тоожу «Дириг чорааш черле утпа» (очул. А.К. Калзан) (шилиттинген эгелер).

Литература теориязы.

Очерк. Баллада. Лиро-эпиктиг жанр. Трагедия.

9-ку класстын тыва чогаалга темалыг планнаашкыны

№	Кичээлдин темазы	Шагы
1	Чечен чогаалдың сайзыралының оруу	1
2	Бурунгу бижимел тураскаалдар «Күлтегин» (Культегинге тураскааткан биче бижик). Номчулга	1
3	Бурунгу бижимел тураскаалдар «Күлтегин» (Культегинге тураскааткан биче бижик)	1
4	«Означенное суурдан тывылган тураскаал»	1
5	Кюнзегеш Ю. Ш. баллада "Кок-Эл"	1
6	Кюнзегеш Ю. Ш. «Багырның хылыжы». Номчулга	1
7	Кюнзегеш Ю. Ш. «Багырның хылыжы». Чогаалдын тема, идеязы	1
8	Даржай А. А. «Бурунгунун изи-биле»	1
9	Иргит И. Б. «Көжээ дажы»	1
10	Класстан дашкаар номчулга Мижит Э. Б. «Кыйгы»	1
11	Проза Тока С. К. «Каргыга чорааным»	1
12	Проза Тока С. К. «Каргыга чорааным»	1
13	Очерк дугайында билиг	1
14	Сарыг-оол С. А. «Саны-Мөге». Номчулга	1
15	Сарыг-оол С. А. «Саны-Мөге». Чогаалдын тема, идеязы	1
16	Сарыг-оол С. А. «Саны-Мөге». Чогаалда маадырлар, Саны-Могенин прототиви	1
17	Сарыг-оол С. А. «Саны-Мөге». Туннел кичээл	1

18	Идам-Сүрүн М. Ы. «Союспаң»	1
19	Чогаал теориязы. Баллада дугайында билиг	1
20	Пюрбю С. Б. «Чечек». Номчулга	1
21	Пюрбю С. Б. «Чечек». Чогаалдын тема, идея болгаш композициязы	1
22	Пюрбю С. Б. «Чечек». Чогаалдын маадырлары	1
23	Пюрбю С. Б. «Чечек». Туннел кичээл	1
24	Чогаал теориязы. Шүлүк чогаалының лиро-эпиктиг хевиринин дугайында билиг	1
25	Пюрбю С. Б. «Кара-Суг»	1
26	Пюрбю С. Б. «Хайыракан»	1
27	Намзырай З. А. «Аяк хээлиг Тыва чуртум»	1
28	Класстан дашкаар номчулга Туң-оол О. К. «Тоолзуг оранда»	1
29	Куулар Н. Ш. «Аңнаашкын соонда болчаг». Номчулга	1
30	Куулар Н. Ш. «Аңнаашкын соонда болчаг». Чогаалдын тоогу-биле холбаазы	1
31	Көк-оол В. Ш. «Хайыраан бот». Номчулга	1
32	Көк-оол В. Ш. «Хайыраан бот». Чогаалдын бижиттинген тоогузу	1
33	Көк-оол В. Ш. «Хайыраан бот». Кара-чогаалдын кол маадыры	1
34	Көк-оол В. Ш. «Хайыраан бот». Туннел кичээл	1
35	Чогаал теориязы. Трагедия – шии чогаалының хевир	1
36	Россия чонна рының литературазы. Делегей литературазы Шекспир В. «Ромео биле Джульетта»	1
37	Пюрбю С. Б. «Тулчуушкунче»	1
38	Пюрбю С.Б. «Кызыл кош»	1
39	Сарыг-оол С. А. «Белек». Номчулга	1
40	Сарыг-оол С. А. «Белек». Тыва литературада баштайгы тыва тоожу.	1
41	Сарыг-оол С. А. «Белек». Чогаалдын дылы, уран-чечени	1
42	Сарыг-оол С. А. «Белек» Тема, идеязы	1
43	Саган-оол О. К. «Арат чоннуң мурнундан»	1
44	Саган-оол О. К. «Арат чоннуң мурнундан»	1
45	Щипачёв С.П. «Тыва өңнүктеримге»	1
46	Эренчин В. Л. «Дөнен-Шилгим»	1
47	Эренчин В. Л.«Кадарчы уруг»	1
48	Танова Е. Т.«Кара-Бай» (тоожудан үзүндүлөр) Чогаалдын тоогу-биле холбаалы	1
49	Танова Е. Т.«Кара-Бай» (тоожудан үзүндүлөр). Номчулга	1
50	Танова Е. Т.«Кара-Бай» (тоожудан үзүндүлөр) Чогаалда кол маадырлар	1
51	Танова Е. Т.«Кара-Бай» (тоожудан үзүндүлөр) Чогаалдын уран-чечени	1
52	Серен-оол В. С. «Өгже чалалга»	1
53	Даржай А. А. «Оңгар». Номчулга	1
54	Даржай А. А. «Оңгар». Чогаалда мозу-шынар темазын чырытканы	1
55	Даржай А. А. «Оңгар».	1
56	Даржай А. А. «Он рубль»	1
57	Даржай А. А. «Он рубль»	1
58	Сеглеңмей Ф. Ш. «Тын дээш демисел». Номчулга	1
59	Сеглеңмей Ф. Ш. «Тын дээш демисел». Чогаалда шажын-чудулге темазын чырытканы	1
60	Сеглеңмей Ф. Ш. «Тын дээш демисел». Чогаалда маадырлар	1
61	Өлчей-оол М. К. «Үш чүве кара». «Үш чүве дошкун». «Үш чүве дудуу».	1
62	Өлчей-оол М. К. «Үш чүве кара». «Үш чүве дошкун». «Үш чүве дудуу».	1
63	Распутин В.Г. «Дириг чорааш черле утпа»	1
64	Мижит Э. Б. «Сүбедей». Номчулга	1
65	Мижит Э. Б. «Сүбедей». Чогаалдын тема, идеязы	1

66	Мижит Э. Б. «Сүбедей». Чогаалдын утказы	1
67	Мижит Э. Б. «Сүбедей». Туннел хыналда ажыл	1
68	Даржай А. А. «Тыва дылым»	1